

УДК: 271.22:271.4(477.81/.82)

Унійна проблематика у релігієзнавчих студіях митрополита Алексія (О.Я. Громадського)

О.Г. ІЦЕНКО

Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, E-mail: alex_its81@mail.ru

Авторське резюме

У статті розглянуто комплекс проблем, пов'язаних з унією та особливостями унійних процесів на українських землях крізь призму поглядів українського релігійного мислителя Алексія (Громадського).

Багато соціокультурних явищ і процесів, які відбуваються нині не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі, включають у себе потужний релігійний аспект, а часто й детермінуються ним, в силу високого ступеня релігійності населення вказаного ареалу. Особливе місце в цьому полі займають конкретні релігійні інституції, серед яких можна відмітити Українську Греко-Католицьку Церкву. А відтак, важливим є осмислення появи, особливостей функціонування, ідейних засад цієї інституції в контексті релігійно-духовних поглядів митрополита Алексія (Громадського), як представника одного з видних українських православних мислителів.

Критико-аналітичним методом було досліджено праці митрополита Алексія, які торкаються даної проблематики і виявлено, що мислитель приділяв значну увагу унійній тематиці. Встановлено, що позиція Громадського щодо унії та пов'язаних з нею проблем в цілому можна включати в загальний фарватер православної духовно-академічної богословсько-філософської парадигми кінця XIX – початку XX ст., хоча й має свою специфіку. Унія, для ієрарха, феномен релігійний, однак вона включала в себе й інші фактори: політичний, національний, особистісно-психологічний тощо. Мислитель оцінював роль унії негативно не лише для «західно-руського» етноконфесійного середовища, а й для всеправославного релігійно-культурного простору.

Ключові слова: унія, православ'я, католицизм, ієрархія, церква.

Itsenko O.G. Union problems in religions studios of metropolitan Alexiy (O.J. Gromadskiy)

O.G. ITSENKO

Rivne state humanitarian university, Rivne, Ukraine, E-mail: alex_its81@mail.ru

Abstract

In the article considers the complex of problems connected with union and with peculiarity of union processes in the ukrainian lands in the light of veivs of Ukrainian religions thinker Alexia (Gromadskoho).

Many socio-cultural events and process, which take place now not only in Ukraine but in the all post-Soviet space, include in itself powerfull religious aspect and often determine it, in power of high degree of religious population said area. Especial place in this sphere of activity take place specific religious institutions, among

© О.Г. Іценко, 2014

which may mark the Ukrainian Greece Catholic Church. Then it is important to comprehend the appearance peculiarities of function ideological principles of this institutions in context religious-clerical regards of Metropolitan Alexiy (Gromadskoho) as a representative of one of the famous Ukrainian Orthodox thinker.

The analyse of works of Metropolitan Alexiy was carry out by critical-analytical method which touch this problems and exercise that thinker devoted to grant attention to union theme. Determine, that position of Gromadskyy to union and connected with it problems the whole may include in the general fairway of Orthodox spiritual and academic theological and philosophical paradigm of the end of XIX-beginning of XX centuries, though they have their own specificity. Union, for hierarch, religious phenomenon, but it include the others factors: political, national, personality-psychological and so on. Thinker estimate negative the role of union not only for the «west-russian» ethnoconfessional surroundings, but for all-Orthodox religious-cultural space.

Keys words: union, orthodox, catholicism, hierarchy, church.

Постановка проблеми. Ставлення до унії та унійних процесів у релігійному просторі східнослов'янських народів в українських наукових колах та суспільстві в цілому у різні часи було різним. На даний час, особливо після обрання очільником УГКЦ С. Шевчука, уніати різко активізували свою діяльність у всіх напрямках суспільно-духовного життя України, від політичного до інтелектуального. З огляду на це, актуальним є дослідження феномена унії в українській культурі через призму поглядів, в тому числі й релігійних мислителів, одним з яких є православний інтелектуал митрополит Алексій (Громадський).

Аналіз досліджень і публікацій. Унійною проблематикою нині займається велика кількість науковців-гуманітаріїв: релігієзнавці, історики, філософи, теологи (М. Дмитрієв, Б. Флора, В. Шевченко, В. Вівчар, Л. Заборовський, П. Жуковський, Л. Тимошенко, О. Панько, О. Савчук, О. Недавна, О. Волинець, С. Кияк, В. Петрушко, А. Миронович, Б. Гудзяк, О. Добош, Ю. Аввакумов та ін.), досліджуючи різні зрізи цього релігійного явища. Основними проблемними аспектами у дослідженнях, присвячених унії, є питання причин та передумов появи цього феномена, його історико-культурна генеза, філософсько-богословський аналіз доктринальних особливостей уніатства, його роль та значення у формуванні української/білоруської національної ідентичності тощо. При цьому аналізом та інтерпретацією поглядів митрополита Алексія у цьому напрямку не досліджував ніхто, що додатково підсилює актуальність тематики.

Метою дослідження є філософсько-релігієзнавчий аналіз унійної проблематики в контексті богословсько-філософських поглядів митрополита Алексія (Громадського).

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що коли ми вживаємо поняття «унія», у контексті релігійних поглядів Алексія, перш за все, маємо на увазі Брестську унію 1596 р., однак, в окремих випадках «унія» буде означати й спробу поєднання православних та католиків взагалі (Ферраро-Флорентійська унія, унійні процеси на канонічних територіях Східних Церков).

Темі унії та осмисленню різних її сторін митрополит Алексій присвятив цілу низку своїх

праць. Така зацікавленість мислителем цією проблематикою обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Майбутній ієрарх проживав і виховувався у досить специфічному етноконфесійному середовищі – на Холмщині, яка, за словами самого Громадського, потерпала від національного і конфесійного тиску католицької Польщі. І хоча «возз'єднання» уніатів з православ'ям формально й відбулося, проте, на період особистісного становлення Громадського, проблема з унією в краї була досить непростю. Майже одразу після отримання вищої теологічної освіти і наукового ступеня кандидата богослов'я Громадський почав скрупульозно займатися дослідженням унії та унійних процесів на Холмщині. Цю зацікавленість даною тематикою Громадський проніс крізь усе своє творче життя, адже проблема унії та її взаємодносини з православ'ям була актуальною на всіх теренах, де провадив свою громадсько-релігійну діяльність мислитель.

Важливим є інтелектуальний джерельно-бібліографічний базис, на основі якого Громадський формував свою позицію щодо унії як культурно-релігійного феномена. Він використовував багато документів, у коло його читань входили праці як світських, так і конфесійних дослідників: І. Чистович, М. Коялович, С. Голубев, І. Малишевський, П. Батюшков, П. Малицький, архієп. Модест (Стрельбицький), митр. Макарій (Булгаков), ієром. Тарасій (Курганський), Є. Орловський, Є. Крижановський, М. Чубатий, Е. Ліковський, К. Кулак, А. Петрушевич, Є. Шмурло, проф. Міхалеско, А. Яблоновський, М. Берг, О. Лотоцький та інші. Як бачимо, список достатньо широкий, що говорить про ґрунтовність дослідження Громадським згаданої проблеми. Звичайно, сказати, що православний мислитель зміг повністю елімінувати ідейні «нашарування» та позбутись деяких ремінісценцій «великих» ми не наважимося, проте й стверджувати повну необ'єктивність та відкидати оригінальність його праць також не можемо, деколи мислитель навіть стає на бік уніатів, опонуючи православним дослідникам [7, с.13-14].

Глибинні причини появи унії, як проекту в цілому, Громадський вбачає вже у самій внутрішньо-інституційній структурі Католиць-

кої Церкви, її екклезіологічній основі, згідно якого головною умовою єдності церкви (як догматичної категорії) є підкорення Римському Первосвященнику. Пізніше, в філософсько-богословській концепції М. Афанасьєва, це вчення отримує назву «універсальна екклесіологія», як антипод православної «євхаристичної екклесіології» [4]. Саме це й було «спонукальним фактором унійних прагнень», ця ідея з внутрішньо-конфесійної проєкціювалась і на зовнішню, політичну площину – прагнення римських пап до «територіальної вселенскості». Алексій вказує, що особливо інтенсифікувалась унійна місія Католицької Церкви, коли «відійшов від Риму весь протестантський світ», тоді Папа, з метою компенсації цих втрат, робить ставку на прозелітизм серед православних народів [1, с.7]. Ця практика прозелітизму, звичайно, рішуче засуджується Громадським як така, що грубо порушує межі «канонічної території». Для Громадського унія це, перш за все, проєкт західнохристиянський, оскільки вирішальним у екклесіології уніатства є, як і у римо-католицизмі, примат Папи як *vicarius Christi*, який, однак, не може охопити всю природу Церкви, як органічну єдність її містико-онтологічної та історико-емпіричної природи. Саме у цьому вченні Католицької Церкви і полягає основна причина всіх уній.

Визнаючи, що Рим був «вихідним началом унійної роботи в Польщі», Алексій вказує, що його безкомпромісна позиція часто була згубною для самої держави. Мислитель вважав, що для Риму унія у Бресті була ідейною базою та «етапом просування» на території «Московської Русі». І, що характерно, Рим переслідував не лише релігійні цілі («завоювання духовне»), а й політичні; «знаряддям» тих же єзуїтів була й сама Польща, Римом використовувалися і релігійно-духовні, і військово-політичні важелі, з домінуванням релігійного аспекту. Громадський нагадує, що при дилемі, коли римський ставленик королевич Владислав міг зайняти російський престол, але лише за умови конфесійної конверсії, то Рим сприймає цю проблему виключно у релігійно-догматичній постановці. Римський кардинал Р. Беллармін вирішує у цьому контексті питання саме релігійного характеру: чи може єпископ-схизматик коронувати, чи може коронована особа причаститись обома видами і чи дозволено йому приймати правила й обрядність Грецької Церкви? [1, с.12-14].

Велику роль в унійному контексті Алексій відводить також іще одній інституції Риму – «Конгрегації Пропаганди Віри», головним завданням якої було «розповсюдження католицизму повсюди, де тільки чулася на землі людська мова». Саме вона змогла помітити глибокий внутрішній морально-духовний зв'язок дезунітів з «єдиновірною Московією», яка розцінювалась як «ворог та суперник» у справі розповсюдження унії [1, с.15]. Релігійна і політична сила Риму,

згідно з Громадським, була настільки сильною, а унійна робота його інституційних структур настільки планомірна й системна, що не могла встояти ціла Польща, не кажучи вже про її православних підданих, які були просто змушені рахуватися з цією силою і не могли дозволити собі абстрагуватись від взаємовідносин з Апостольським Престолом у питаннях унії.

Простежуючи генезу унії, Алексій вказує, що деякі елементи її впроваджувалися задовго до Бреста і навіть «раніше Унії Флорентійської». Ієрарх нагадує про намагання короля Ягелло повернути в латинство всіх своїх підданих і у цьому процесі як язичники, так і православні ставилися в один ряд. Вже тоді влада стикнулася з протидією православних і тому пропонувалась унійна модель, за якою православні залишають свою конфесійну ідентичність, при умові визнання влади Папи. Громадський вже називає це «Унією» і розуміє її як щось «серединне» між православ'ям та латинством, але сприймає не як консенсусну точку, породжену взаємним компромісом сторін, а як релігійний феномен, що вже почав втрачати риси православ'я, не ставши чистим католицизмом. Мислитель вважає унійний процес лише «зручним мостом від православ'я до римського католицизму» [5, с.20], а відтак і до ополчення, це своєрідний «засіб», в цьому «сила і небезпека» унії. Ієрарх пише, що папи, розуміючи неможливість прямого переходу східнохристиянських церков під свій омофор, впроваджували унію, зберігаючи зовнішній обряд. Громадський зауважує, що цю технологію «римська пропаганда» застосовувала не лише на «західно-руських землях», а й на Сході («греко-католики мароніти», «мелхіти», «вірмено», «копти» і «абіссінці-латиняни») і мала успіх [2, с.98].

Розуміючи тісний зв'язок обряду з внутрішнім етосом певної конфесійної системи, Громадський позитивно оцінює ініціативи уніатських інтелектуалів щодо «відновлення східного обряду» [7, с.15]. Відзначимо, що обряд у православної традиції носить другорядне значення, однак, коли ми говоримо про особливості релігійної свідомості віруючого періоду Брестської унії, то слід враховувати те велике значення, яке надавалося обрядовому елементу у сакрально-ритуальному просторі церковно-релігійного життя. Для самого ж Алексія «східний обряд» разом з «руською мовою, руським звичаєм» та православною вірою лежали в основі ідентичності східнослов'янської народності [5, с.9, 20]. Серед іншого Алексій припускає також можливість паралельного існування обрядової практики уніатів у межах православного ритуалу, при умові, якщо ці елементи «не суттєві у справах віри». Проте, він не розглядає таку практику акривічною нормою, вважаючи це ікономічною поступкою як «відраду і втіху» для конкретного регіону, де унійні та православні обрядові практики зазнали взаємовпливів [6, с.12].

Унія принесла дисонанс у всі ланки існування православної релігійної общини, порушуючи, перш за все, еklecіологічний принцип соборності, практичним виявом якого була участь мирян у житті общини. Вже після Люблінської унії миряни почали втрачати це своє право вибору священнослужителів на користь помічників з їх «правом патронату», що тягло за собою цілу низку негативних тенденцій у процес призначення духовенства – симонія, «деморалізація вищого духовенства», захоплення приходів і епархій силою і, як наслідок, катастрофічне падіння авторитету всього «духовного звання», занепад «духовної якості єпископів» [1, с.10]. Тобто, розмірковуючи над однією з причин підписання Брестської унії – внутрішньою кризою Православної Церкви, ієрарх приходив до висновку, що поява її спричинена не стільки внутрішньоцерковними, скільки зовнішніми чинниками. Все це спланована єзуїтами акція, розтягнена в часі, ціллю якої було «викликати зневагу до православ'я» в суспільстві, продукуючи високий рівень міжконфесійного антагонізму, конфліктогенності та релігійного фанатизму. В результаті чого суспільство поляризувалось за релігійно-конфесійним та класовим принципами [5, с.15-16].

Мислитель наголошує, що не сприйняла Русь і результатів Ферраро-Флорентійської унії (Алексій вважав її «хибним з'єднанням») та її популяризатора Ісидора, що свідчило про рішучу готовність Русі відстоювати свою етноконфесійну ідентичність. Цю унію Громадський вважав провальною і нагадував, що Собор у Св. Софії (1450 р.) засудив унійні постанови, з особливою емпазою ієрарх повідомляє, що вся «Римська Церква була звинувачена в різних відступах від стародавніх правил і звичаїв Вселенської Церкви» [2, с.46]. За переконаннями Громадського, в унії на українських землях немає перспектив, оскільки в культурному полі Русі її ідеї були чужими: «...Наші ж предки показали, як з нею боротися. Ми добре знаємо історичну і сучасну унію, її ідейні підстави й переконані, що вона в сучасних умовах і обставинах не витримає зустрічі з св. Православ'ям і впаде навіть там, де поки що міцно тримається, бо й переймається вона тільки ідеалами і традиціями св. Православ'я, а на Волині навіть і зовнішнім виглядом православним» [3, с.182]. Контраверсійну позицію репрезентував сучасник Алексія митрополит А. Шептицький: «В Україні розумні люди... бачили, що майбутнє народу у єднанні із Заходом, тому що тільки це єднання в змозі відгородити нас від сусідів зі сходу і півночі. У нас немає іншого способу встановити зв'язок із західною культурою, як тільки при допомозі релігії...» [7, с.309-310]. Унійський ієрарх вбачав в унії втечу від північно-східної цивілізації і засобом інкультурації в Заходо, ідейним базисом чого слугує саме релігійне підґрунтя. Для Громадського ж, «православні Польщі» народ, що

вже відбувся, має свою духовно-культурну ідентичність, з чітко визначеною східнохристиянською конфесійною направленістю, вираженою у специфічній ментальності.

Якщо Громадський розумів неприйняття унії тогочасним православним суспільством, перш за все, з внутрішніх релігійно-богословських позицій, то його сучасник А. Річинський акцентував свою увагу на національному аспекті, розділяючи ставлення до «об'єднання» «московського православ'я» від «українського», тому так легко «православні українці прийшли до думки помириться з католицьким центром і здобути підтримку Риму в боротьбі за свої права...» [9, с.167]. Але об'єднання провалилося оскільки поляки робили з нього «засіб денаціоналізації», а «апостоли унії» не змогли направити Брестське об'єднання у русло «національної традиції» [9, с.407]. Причому, «національне» Річинський розумів як класично-модерне поняття, проєкціюючи його на премодерну парадигму XVI-XVII ст. Позиція Алексія в цьому аспекті була більш коректною, що пояснюється не стільки свідомим методологічно-науковим його підходом, скільки тим, що він абсолютно природно все ще мислив у межах премодерного релігійного світогляду.

Важливим унійним фактором Алексій вважав «сумний стан» Церкви на Сході: «Страждала вона від користолюбства і жорстокості турків, мучилася у темноті і невігластві, була розпинаема від внутрішніх негараздів і роздираема інтригами єзуїтів та протестантів», що вело до «занепаду віри і моралі» [1, с.16]. Влада, тиснучи на православних, змушувала їх іти на невігідні союзи з католиками та протестантами, що вносило дисбаланс як у інституційному, так і духовному житті східноправославних церков, слугувало проникненню іншоconfесійних догматичних концептів і традицій. Хоча інтенсифікація спілкування східних патріархів з православними Московської Русі та Польщі Громадським оцінюється позитивно. З одного боку, хоча на інтелектуальному рівні Схід не міг бути протиунійною опорою православним в Польщі, а з іншого – на релігійно-духовному рівні, там «зберігалась Св. Віра», що була «невидимою моральною опорою» [1, с.22-23].

Громадський проводить компаративний аналіз становища православ'я «в Польщі та Москві» і висновки його не такі вже й однозначні. «Важке, часто нестерпне» становище православних було у Польщі, які потерпали від фанатичної релігійної політики союзних Польщі й Риму. Особливо відзначає ієрарх заборону православним мирянам брати участь в церковних подіях на основі католицького вчення про взаємовідносини кліру і мирян, позбавляючи їх права «самим розмірковувати про справи віри». Значних утисків з боку держави зазнавала ієрархія, яка все більше була схильною до конформізму, звідси глибокі «моральні недоліки»

єпископів. Алексій характеризує їх «хиткістю віри, порочністю життя, честолюбством і спрагою вигод», що породжувало «великі спокуси» серед мирян, потенційну можливість масовості конфесійних конверсій [1, с. 11, 24]. З огляду на це, опортунізм ієрархії, безперечно, міг бути однією з причин підписання унії.

Становище Православної Церкви в Росії Алексій також вважає далеко не ідеальним. При сприятливих церковно-державних взаємовідносинах він вказує на внутрішньоцерковні проблеми: низький рівень науково-богословської освіченості, надмірна консервативність, патологічна підозрілість до всього західного, що породжувало «виключну зарозумілість», місцеве обрядовір'я, як єдино правильна форма християнства. Мали місце також ідейно-культурні дивергенції між континуїтетом, вираженим, з одного боку, у культивуванні ідеї «Москва – III Рим», а з іншого – недостатність «візантійської вселенськості», що породжувало «самозамкненість» та «вузьку самовпевненість» [1, с. 30]. При цьому Алексій позитивно оцінює зносини з Росією, яка всіляко підтримувала Церкву в Польщі фінансово і морально [1, с.32].

Алексій зупиняється і перед проблемою «універсальної унії», в якій світська влада Польщі була зацікавлена більше аніж уніатський єпископат і навіть Папа. Під «універсальною унією» Громадський розумів «переконавання православних у Литві та Польщі примиритися з уніатами на підставі Флорентійської унії» [1, с.46] з проголошенням патріархату, підпорядкованого Папі і розцінює її як стремління Папи, уніатських єпископів та польської влади спасти унійний проект, що поступово виявляв ознаки деградації. На думку Громадського, «універсальна унія» не мала успіху саме через небажання Риму поступитись своєю владою, а також принципова впевненість православних низів, особливо козацтва, що будь-які переговори з уніатами призведуть до «зради батьківської віри». Піднімає мислитель також і проблему возз'єднання уніатів з православ'ям на Холмщині у XIX ст., розцінюючи це явище як цілком природне і закономірне, яке в жодному випадку не повинно було б відбутися в межах «західно-руської» культури, проникнутої православним духом. Показовим було те, що ініціатива належала саме нижчому духовенству, при підтримці народу. При цьому наголошувалося, що місцева влада виявляла індиферентність до процесу повернення уніатів, а польські аристократи та

монахи-базиліани всіляко протидіяли цьому [7 с.15-16, 24]. Добровільність «возз'єднання» ієрарх аргументує тим, що новоприєднані приходи навіть погоджувалися платити данину на користь Римо-католицької Церкви [7, с.21].

Громадський у контексті унійних рефлексій, окрім релігійної, розмірковує і над «національною проблемою». Опираючись на свою тезу про полонізацію «руської народності» як одну з цілей унії, мислитель зауважує парадоксальну закономірність: з одного боку, російський уряд декларував свою православність та відданість староруським традиціям, а з іншого, в конкретних регіонах проводилась форсована латинізація і полонізація саме за допомогою унії: «Унія була так відпрацьована та відшліфована, що стала зовсім мало відрізнятися від католицизму» [5, с.20]. Все це слугувало каталізатором етноконфесійних трансформацій у свідомості уніата і навіть православного.

Висновки. Отже, слід зазначити, що передумови, генеза і внутрішня структура унії, як окремого релігійного феномена, у розумінні Алексія, не є явищем автономним, це ціла система, що являє собою специфічний симбіоз політичного, економічного, богословсько-філософського, соціокультурного, особистісно-психологічного аспектів. При цьому ієрарх вказує на релігійний чинник як домінуючий, а джерелом усіх унійних процесів вважає Рим, як уособлення претензій на духовне та політичне панування, що витікало з католицької еклесіології. Серед факторів, які так чи інакше «підготували» підписання «унії з Римом» у Бресті та визначали її становище, Алексій зазначає: унійні устремління Папи, польського уряду і конкретно короля, занепад Православної Церкви на Сході, специфіка становища православ'я у Польщі та Росії, ставлення до унії православних еліт, становище самих уніатів у Польщі, проблема «універсальної унії». Весь спектр саме цих факторів, сконцентрованих більш-менш у одному часово-просторовому континуумі, що склалися у єдину систему й призвели, за думкою Громадського, до появи та функціонування такого феномена як Брестська унія.

Ієрарх, не відкидаючи самого принципу об'єднання колись розділеного християнства, в цілому, негативно оцінював унійні проекти, оскільки вони носили або відверто насильницький, або спекулятивний характер, з яскраво вираженим прозелітиським елементом, ставлячи одну зі сторін у залежне становище.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алексий (Громадский). Отношение Митрополита Петра Могилы к унии с Римом / архиепископ Алексий (Громадский). – Варшава: Синодальная тип-я, 1932. – 88 с.
2. Алексий (Громадский). Посещение Его Блаженством, Блаженнейшим Митрополитом... / епископ Алексий (Громадский). – Варшава: Синодальная тип-я, 1928. – 148 с.
3. Алексий (Громадский). Слова на великі свята і різні події церковного життя / митрополит Алексій (Громадський). – К.: Вид-во ім. свт. Льва, папи Римського, 2002. – 189 с.
4. Афанасьев Н.Н. Две идеи вселенской церкви / Н.Н. Афанасьев // Путь. — 1934. — №45. — С. 16-29.

5. Громадский А. Краткий исторический очерк истории Холмской Руси / священник А. Громадский. – М.: Тип-я Холмского Св.-Богоявленского Братства, 1917. – 28 с.
6. Громадский А. На память о незабвенных днях прощания Холмщины... / священник А. Громадский. – Холм: Тип-я Холмского Св.-Богородицкаго Братства, 1914. – 88 с.
7. Громадский А. Холмскій Уніатскій Епископ Іоанн Терашкевич / священник А. Громадский. – Холм: Тип-я Холмского Св.-Богородицкаго Братства, 1914. – 54 с.
8. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького у 1901–1921 рр. / протоієрей О. Добош // Труды Київської Духовної Академії. – 2011. – №15. – С. 285–310.
9. Річинський А.В. Проблеми української релігійної свідомості / Вид. 3-тє / А.В. Річинський / Упор. А. Колодний, О. Саган. – Тернопіль: «Укрмедкнига», 2002. – 448 с.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2014

REFERENCES:

1. *Aleksyi (Gromadskiy)*, arkhiepyskop. Otnoshenye Mytropolyta Petra Mohyly k unyy s Rymom (The relations of Metropolitan Peter Mogila to union with Rome). Varshava, 1932, 88 p.
2. *Aleksyi (Gromadskiy)*, arkhiepyskop. Poseshchenye Eho Blazhenstvom, Blazhenneishym Mytropolytom... (The visit of His Blessedness Blessed Metropolitan Dionysios...). Varshava, 1928, 148 p.
3. *Aleksii (Gromadskiy)*, mytropolyt. Slova na velyki sviata i rizni podii tserkovnoho zhyttia (The words and great feasts and different hopes of church life). Kyev, 2002. 189 p.
4. *Afanasev N.N.* Dve ydey vselenskoй tserkvy (Two ideas of universal church). Put. 1934, no. 45, pp. 16-29.
5. *Gromadskiy A.*, sviashchennyk. Kratkyi ystorycheskyi ocherk ystoryy Kholmской Rusy (Short historical essay of the history of the Kholm Rus'). Moskow, 1917, 28 p.
6. *Gromadskiy A.*, sviashchennyk. Na pamiat o nezabvennykh dniakh proshchaniya Kholmshchyny... (To the memory of unforgettable days of forgive Holmshchyny...). Kholm, 1914, 88 p.
7. *Gromadskiy A.*, sviashchennyk. Kholmskiy Uniatskii Epyskop Ioann Terashkevych (The Kholm union bishop Ioann Terashkevich). Kholm, 1914, 54 p.
8. *Dobosh O.*, protoierei. Diialnist mytropolyta Andriia Sheptytskoho u 1901–1921 rr. (Activities of Metropolitan Andrey Sheptytsky in 1901-1921.). Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii. 2011, no15, pp. 285–310.
9. *Richynskiy A.V.* Problemy ukrainskoй relihiinoй svidomosti (The problems of ukrainian religious consciousness) / Vyd. 3-tie / Upor. A. Kolodnyi, O. Sahan. Ternopil, 2002, 448 p.

Иценко Александр Григорович – аспірант
Рівненський державний гуманітарний університет
Адреса: 33028, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12
E-mail: alex_its81@mail.ru

Itsenko Olexandr Grygorowich – postgraduate
Rivne state humanitarian university
Address: 12, S. Bandera Str., Rivne, 33028
E-mail: alex_its81@mail.ru